

Birutė JASIŪNAITĖ

Vilniaus universitetas

IŠ LIETUVIŲ MITOLOGINĖS LEKSIKOS: *baūbas* BEI JO PADERMĖ

§ 1. Prie šios temos mane palengva atvedė jau keletą metų trunkantis domėjimasis kalbos honorifikacijos priemonėmis bei specifiniais mūsų valstietiškojo etiketo reiškiniiais. Rašydama apie pejoratyvus, melioratyvus, formulinius keiksmus, eufemizmus, gero bei blogo linkėjimus, pirmiausia susidūriau su didele *vėlnio* vardu įvairove: šiuo metu esu užfiksavusi daugiau kaip 400 šio ryškaus mūsų folkloro personažo pavadinimų. Aiškinantis jų darybą bei semantiką, natūraliai kilo noras pasidomėti ir kitų mitologinių būtybių vardais. Kiek man žinoma, niekas iš lingvistų ar tautosakininkų kol kas nėra rimčiau tyrinėjęs vaikų baidyklių pavadinimų, o juk pastarieji, kaip pamatysime toliau, neįsivaizduojami be plataus folklorinio ar apskritai etnologinio konteksto. Tokia leksika itin glaudžiai susijusi su įvairiais mūsų etninės kultūros reiškiniiais ir gali pateikti papildomos informacijos apie senąją mūsų tautos pasaulėžiūrą, ypač religinius bei mitologinius vaizdinius.

§ 2. Paties įvairiausio pobūdžio faktų, susijusių su vaikų auginimu kaimo bendruomenėje, jų pasaulėžiūros formavimusi, tradicinėmis bausmėmis bei gąsdinimais specifinėmis vaikiškoms baidyklėms galima rasti senuosiuose etnografiniuose aprašuose (Mickevičius 1935, 86–111; Gricius 1942, 98–107; Kriauza 1943, 203–235; Končius 1996, 242–248). Tiesa, konkrečių personažų pavadinimų bei tam tikrų bandymų juos interpretuoti gausiau randame tik žinomo etnologo J. Balio (1979, 62; 1986, 791–809) darbuose. Teturime vienintelį A. Mažiulio (1938, 521–522) straipsnelį, kuris visas ištisai skirtas dusetiškių *maūmui*: jo išvaizdai, gyvenamajai vietai, funkcijoms bei su juo susijusioms vaikų baimėms aprašyti. Autentišką vaikų gąsdinimo atmosferą pakankamai gyvai galime pajusti ir iš kai kurių chrestomatinių mūsų literatūros tekstų¹. Apie vaikų baidykles (jų terminu – мифологические персонажи–устрашители), ypač apie rusiškąją mūsų *baūbo* atitikmenį *бука*, yra rašę ir rusų lingvistai bei tautosakininkai (žr. Черпанова 1983, 45–47; Чaфизова 2000, 198–211, ir kt.).

§ 3. Pradėjusi rinkti medžiagą iš LKŽ išėjusiųjų tomų, tautosakos tekstų bei gyvosios kalbos², iš pradžių maniau panaudosianti ją kaip pagalbines § 1 jau minėtų

¹ Žr. kad ir visiems puikiai žinomą V. Krėvės (1964, 131–132) apsakymą „Antanuko rytas“ arba P. Andriušio (1990, 104–105) apysaką „Rojaus vartai“.

² Naudojuosi proga nuoširdžiai padėkoti visiems, suteikusiems man informaciją, o ypač kolegėms R. Koženiauskienei (Kurkliai) bei I. Kruopienei (Kibūriai), kurių prisiminto *šaltanągio* visai nėra LKŽ.

velnėvardžių³ analizei. Kaupiantis faktams, pamažu paaiškėjo, kad mūsų tradicinėje kaimo kultūroje vartojama apie 130 vaikų baidyklių pavadinimų ir kad jie sudaro pakankamai gausią bei spalvingą leksinę-semantinę grupę. Dažniausiai tokia leksika vartojama tradicinėse vaikų gąsdinimų formulėse bei nedideliuose dainuojamojo folkloro kūrinėliuose – lopšinių tekstuose, kurių pluoštas paskelbtas LLD I tome „Vaikų dainos“ (1980, 53–89). Kartais jų randame ir lyginamuosiuose frazeologizmuose, kuriuos paėmiau daugiausia iš žinomos K. Vosylytės publikacijos (LKPŽ 1985). Analogiškus tokios leksikos šaltinius mini ir O. Čerepanova (1983, 45; žr. dar rusų vaikų folkloro rinkinį PSN 1989).

§ 4. Tradicinius vaikų gąsdinimus dėl jų į akis krintančio stereotipiškumo (pastovios sakinio sandaros bei gana stabilios leksinės sudėties) iš bėdos galima būtų pavadinti ir pastoviosiomis frazėmis, pvz.: *Neik prie vandens, babaūžis pagaus!* Trk; *Nežiūrėk šulnin, ba maūmas intrauks* Sv; *Pabrėndakis tave pagaus – neik iš trobos!* Rt; *Neikite į žirnius, ba nuogālis nučiups!* Al; *Su pienu nevalgyk: gavėnas ateis, pilvą prarėš* An. Kaip matyti iš šių tipišku pavyzdžių, tokios frazės paprastai prasideda mažam vaikui skirtu draudimu – tabu, kuris reiškiamas liepiamosios nuosakos forma (*neik, nežiūrėk, nevalgyk* ir pan.) su priklausomais žodžiais (*prie vandens, į žirnius, šulnin* ir pan.). Toliau paprastai eina šalutinis sakinys, nusakantis to draudimo padarinius: jo veiksnys – vaikų baidyklės pavadinimas (*babaūžis, maūmas, nuogālis* ir pan.), o tarinys – veiksmazodis, reiškiantis šiam personažui būdingą veiksmą ar funkciją (*pagaus, nučiups, ateis, intrauks* ir pan.). Tókioms frazėms nėra kuriamos čia pat, komunikacijos akto metu, bet vartojamos iš atminties, o tai ir rodo jų tradiciškumą bei formulinių pobūdį (plg. Jakaitienė 1980, 96). Vadinasi, tradiciniai vaikų gąsdinimai kartu su formuliniais keiksmiais, blogo bei gero linkėjimais gali būti skiriami vadinamiesiems „pusiau frazeologizmams“ (Tolstoj 1991, 14). Kolektyvinės kūrybos formulėse „išalę“ vaikų baidyklių pavadinimai gali būti seni, su senomis realijomis susiję žodžiai⁴.

§ 5. Bene plačiausiai žinomas tradicinių vaikų gąsdinimų personažas, patekęs ir į šio straipsnio antraštę, yra, be abejo, *baūbas* su savo „paderme“ – bendrašakniais žodžiais: kol kas esu užfiksavusi 9 tokius pavadinimus, pvz.: *baūbas* Švnč, Prn, Plv, An, Pbr, Lkč, J, Gr, Graž, Šlv, Br, *baubà* Jrb, *baubaū* Klp, *baubōžius* Skr, *būbas* Pkr, Jnš⁵, *bùbė* Brž, Pbr, *bùbis* Grg, Grz, Štk, Pp, Trš, Als, Žg, Žml, *bubōlius* Škn, *bubūlis* rš. Šios šaknies žodžiai vartojami ir frazeologiniuose junginiuose, pvz.: *baubōžiai mirga akyse* „rodosi, vaidenasi“ Šmk, *baubū šventę švęsti* „bijoti“ V. Piet, *būbiai*

³ Juos taip vadina J. Balys (1998, 249–250).

⁴ Apie tai, kad sustabarėjusiuose pasakymuose išlieka seni reiškiniai, žr. Zinkevičius 1966, 376. Tradicinių folkloro formulių svarbą mitologinės leksikos studijoms pabrėžia jaunas tyrinėtojas N. Mikhailovas (Michajlov 2000, 196).

⁵ Pastarąjį galima įtarti esant skolinį, bet greičiau tai bendras su slavais žodis, nes balsių kaita pateiktuose pavyzdžiuose visai dėsninga.

lenda į kertes „temsta“ Štk. Kaip matyti iš pavyzdžių, vaikų baidyklų pavadinimai su šaknimis *baub-*, *bub-* paplitę rytų bei vakarų aukštaičių šnektose, kai kuriose šiaurės bei pietų žemaičių vietovėse.

§ 6. Informacija apie *baūbą* bei jo giminaičius negausi ir gana prieštaringa. Kiek daugiau žinome apie jų gyvenamąją vietą: jie laikosi *bute* „troboje“ Gr, Šlv, čionai mėgsta *lindėti po krosnimi* Švnc, *užpečkyje* Škn, *tupėti kampe* Br, *lįsti į kertes* Štk, *slėptis ant aukšto* Pp. Kartais jie tyko vaikų *lauke* Jrb, Klp, *tamsoje* Pp. Mėgstamos jų gyvenamosios vietos – vanduo: *šulinys*, *eketė* rš, ypač *javai* Pkr, Jnš, Plv, Prn, Pbr, Lkč. Kartais jie reiškiasi balsu: *baubia* J, [sako] *bu-bu-bu* A 1885, 225⁶. Baubas ir jo padermė gali vaikus *pagauti* Br, Grg, Pp, Škn, *nusinešti* Graž, Jrb, *nučiupti ir išvirti* Jnš, *subadyti* Brž, *įtraukti į vandenį* rš. Vaikų gąsdinimuose bei etnografiniuose aprašuose apie baidyklės išvaizdą konkrečiau bemaž nekalbama: tai tiesiog labai negraži ir pikta esybė (Balys 1979, 62). Iš lopšinių tekstų sužinome, kad *baūbo* išvaizdoje esama zoomorfinių elementų: jis esąs *su mediniais nagais, geležiniais ragais* Br. Lopšinėse šiam personažui būdingi ir žmogaus atributai, pvz., jis ateinąs *su stikliniais čebatukais, su šikšniniais krepšeliukais* Gr, *su šilkinium krepšeliu, su pyrago kampeliu* Šlv. Su neklusniais vaikais jis gali ir elgtis panašiai kaip žmogus, pvz.: *Tokius mažus vaikus renka, ant pyrago maino ir į prūdą meta* LMD (Suvalkija); *Kiš į maišą, veš į traką, mainys ant pyrago* Šlv.

§ 7. Visas šis folklorinis kontekstas etnolingvistui gali praversti interpretuojant patį *baūbo* pavadinimą, kuris iki šiol tebėra problemiškas. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad *baūbas* – garsažodinės kilmės žodis, sudarytas reduplikacijos būdu, plg. vaikų kalbos žodžius *baubaū* „baubas“ ir *avaū* „šuo“ Grg. K. Būga (1958, 435) *baūbą* sieja su veiksmazodžiu *baūbti* „mūkti, bliauti, mauroti“, o panašios reikšmės *maūmą* – su *maumiū* „mauroju“. Juškos žodyne randame sakinį: *Kurs baubia, tas baūbas* J. Kaip minėta § 6, turime ir šiokių tokių užuominų, kad tai zoomorfiška baidyklė, kuri reiškiasi balsu. Ima didelė pagunda *baūbą* sieti su senuose žodynuose minimu piemenų dievaičiu *jáučių baūbis* B, MŽ, K, jeigu tai kartais nėra romantizmo epochos padaras⁷. Pastarasis mitonimas galėtų būti dabartinio *baūbo* prototipas – senesnė visų gerbiama mitologinė būtybė, ilgainiui degradavusi ir virtusi baidykle vaikams gąsdinti. Sakmių tekstuose pasitaiko ir tos pačios šaknies tikrinių *vėlnio* vardų, kaip antai, *Baubūtė* LTs IV 527 (Klvr), *Baubà* DS 413.

⁶ Panašiai elgiasi ir *baūbą* vaidinantis vaikas, pvz.: *Aš maurojau: „Bau, bau, bau!“*, o jis, bijodamas *baūbo, labai rėkė* Švnc.

⁷ Norėdami rastume ir daugiau šios šaknies žodžių, reiškiančių dėl keisto balso mitologizuojamas būtybes. Antai, vandens paukštis *baublỹs* (*Botaurus stellaris*), kitaip dar vadinamas *būkù, rėkliù, ūkù, liėknų jauteliù*, savo balsu pranašauja nelaimės, pvz.: *Baubia lyg baublỹs į sunkius metus* LTs V 205 (Auk); *Vakar girdėjau būką rėkiant, tai jau badas bus* Rdm; *Ūkas baubia: šiemet bus blogi metai, šalta vasara bus* Ds. Su piktaja dvasia *baūblį* sieja ir rusų tradicijos. Plg. įdomią S. Maksimovo (1995, 320) pastabą, kad Tulos gubernijoje, upėje Упа (plg. *ùpė*), apsigyvenęs paukštis *водяной бык, выпь*. Valstiečiai manė, kad čia mauroja *vandėnis* – *водяной черт*. Lietuvių *baūbas*, kaip žinia, irgi laikosi vandenyje.

§ 8. Galų gale, esama ir daugiau vaikų baidyklių pavadinimų, kurių garsažodinė kilmė, regis, nekelia didelių abejonių. Turiu omenyje pavyzdžius, kurių šaknyje kaitaliojasi *a*, *e* ir *ei*, pvz.: *babōkas* Vad, *babōžius* Jrg, *bebēkas* Št, Krkn, *bebēkis* Ds, *bēbē* Rm, Ėr, *beibelis* Vg. Vandenyje ar trobos kertėse gyvenančių baidyklių pavadinimai su šaknimis *bab-*, *beb-*, *beib-* žinomi daugiausia šiaurinėje rytų aukštaičių dalyje. Jie sietini su garsažodinės kilmės veiksmažodžiais *babėti* „bambėti, plepėti“ Vlkš, *bàbaliuoti* „bambėti, veblėti“ Klp, Gs, *bēbioti* „rėkti, bliauti“ Lnk, *bēboti* „labai silpnai skaityti“ Brs, *bebekúoti* „neaiškiai kalbėti, mikčioti“ Km, Ds, *bēbti* „bliauti“ Pl, Š, Sl, Rdm, Sv ir pan. Kaip semantinę paralelę dar galima pridėti vaikų baidyklės pavadinimą *vevėkšlė* Vks, *vaivūlis* „naktį miške dejuojanti dvasia“ LTR (Aln), plg. *vaivóti* „vaitoti, dejuoti“ Ds, Ign, Ant, Ml, Švnč ir tikrinius velnio vardus *Miknà* Btr bei *Libùkas* Srij, plg. *miknóti* „neaiškiai kalbėti“ ir *libà* „mikna, mikčius“.

§ 9. Vis dėlto nereikėtų užmiršti, kad *baūbą* dabartinės kalbos požiūriu gana sėkmingai galima sieti ne tik su garsą, bet ir formą reiškiančiais žodžiais, pirmiausia, žinoma, su veiksmažodžiu *báubėti* „šalti, burbėti, tinti, traiškanoti; augti, storėti“ Dglš, Ml, Lš, Vlk, Lp, Gdl, Švnč, Prng, Rm. Plg. dar tos pačios šaknies pavyzdžius *baūbelis* Lkm, Dgl, *baūbukas* Lkm, Slk „kankorėžis“, *baublỹs* „išpuvęs medis“ Švnč, *būbaras* „spuogas“ Klp, *būbas* „koks apskritas daiktas: obuolys, bulvė, kiaušinis, pupa (vaikų kalboje)“ Gs, Vlkv, Ds, Skr, *būbilas* Jrg, *bubilỹs* LTR (Antz) „mįslių žodžiai, reiškiantys apskritą daiktą“ ir pan. Norint išsiaiškinti, kuris sprendimas arčiau tiesos, verta pirmiausia panagrinėti kitus vaikų baidyklių pavadinimus.

§ 10. Iš įvairių šaltinių, pirmiausia LKŽ, esu užfiksavusi 12 pavyzdžių su šaknimis *bauž-*, *bauš-*, *buž-*, *būž-*, pvz.: *baūžas* J, Ar, Rs, Krkl, *baužà* Grk, Šlv, *baužỹs* Pln, *baūžis* Als, End, *baūžė* Grg, *babaūžis* Krž, Vdk, J, Žgč, Slnt, Trk, Tl, Kltn, *babaūžė* Šv, Kv, Vvr, *babaūšis* Užv, Klp, *baubaūšis* LC 1888, 46, *baūžinas* Rt, *bužỹs* Ig, Vv, *būžinas* Šv. Visi jie, išskyrus tik *būžį*, žinomą kai kuriose vakarų aukštaičių vietovėse (Veiveriuosė, Igliaukoje), vartojami išimtinai Žemaitijoje. Šios žemaičių vaikų baidyklės gyvena arba vandenyje: *upėje* Rt, *prūde* Šv, End, *šulinyje* Šlv, Trk, arba sausumoje, tamsioje vietoje: *trobos kerčioje* Krž, *jaujos pakuroje* Šv, *naktįlauke* Užv, Pln, kartais ir *javuose* Tl, Kltn. Pagrindinė jų funkcija – gaudyti, grobti vaikus⁸.

§ 11. Žemaitiškieji *baūbo* atitikmenys pakankamai aiškiai rodo, kad šios baidyklės pavadintos būtent pagal formą, plg. bendrašaknius žodžius *baūžas* „beragis, buolas, luinas, šmulas“ Užp, Trgn, Vdšk, Ds, *būžulas* „didelis mazgas, bumbulas, gumulas“ Kv, J, *búožė* „sustorėjimas, burbuolė, išsipūtimas“ Ds, K, J, Skn ir pan. Labai dažnai tuo pačiu ar bendrašakniu žodžiu vadinama būtybė vaikams gąsdinti ir koks nors smulkus, apskritas, aptakus gyvis: vabaliukas, kirmėlytė, utėlė, pvz.: *bužỹs* „vabzdys, vabalas, utėlė“ Rod, Vlk, Dkš, Kt – *bužỹs* „baubas“ Vv, Ig; *baubaū* „utėlė“ Alk,

⁸ Endriejaviškės mano senelės O. Jokužytės-Martinkienės (1895–1995) teigimu, kartais *baūžį* vaidina žmogus, apsilkęs išvirškčiais kailiniais: *Baūžis apsidaręs išvirškčiais kailiniais, eita repežoms. Kaip tik tas baūžis pamato, ka vaikai eita prie šulinės, i lenda iš daržo lauku.*

Ds – *baubaũ* „baubas“ Klp; *babaũžė* „utėlė“ Kv – *babaũžė* „baubas“ Kv, Šv, Vvr; *maũmas* „utėlė“ Ds – *maũmas* „baubas“ Ml, Prng, Šd, Ds; *liũlỹs* „vabalas, bũžys, šliužas“ Nmn, Lzd, Pns, Kb, Smn – *liũlỹs* „baubas“ Vrn, Klov. Vargu, ar šios semantinės paralelės yra atsitiktinės. Įdomu, kad analogiškų rusų kalbos pavyzdžių nurodo ir O. Č e r e p a n o v a (1983, 118–120): быка „vaikų baidyklė“ ir быкашка „vabaliukas“. Ši mitologinės leksikos tyrinėtoja laikosi nuomonės, kad rusiškasis *baũbo* atitikmuo pavadintas ne pagal keliamus garsus, bet pagal formą: tai esanti stora, kreiva, netaisyklingos formos būtybė. Kaip nurodo S. K a r a l i ū n a s (1999, 83–84), greta žodžių, reiškiančių beragi gyvulį ar kokį lygų, glotnų daiktą, paprastai vartojami ir jų vediniai, turintys „tinginio, žioplio, apsileidėlio“ reikšmę, pvz.: *baũžis*, *baužỹs* „baužas gyvulys“ ir *baužà* „žioplys, vėpla“, *duõlis* „baužas gyvulys“ ir *duõlė* „kvailė, ištižėlė“, *šmũlis* „baužas, be ragų gyvulys“ ir *šmũlis* „kas netvarkingas, apsileidęs“. Kaip matyti iš tokios pejoratyvinės vartosenos, pagal tą patį formos netaisyklingumo požymį gali būti pavadintas tiek apsileidęs žmogus, tiek ir baisios išvaizdos fantastinė būtybė vaikams gąsdinti⁹.

§ 12. Visi anksčiau išdėstyti faktai bei samprotavimai palengva veda prie išvados, kad *baũbas* ir *baũžis* bei kiti vaikų baidykles reiškiantys žodžiai su dėsninga u eilės balsių kaita istoriškai gali būti ir tos pačios šaknies, plg. dar *bũlis* „baidyklė, baubas“ Gsč ir *bũolas* „be ragų, baužas“ Kair, J, Vad, *baugystà* „baubas, šmėkla“ Pgr, *baugỹstė* „baidyklė, vaiduoklis“ Gr ir *bũgius* „bepirštis“ Rs, *bũogė* „daikto pats galas, buožė“ Skr¹⁰. K. B ū g o s (1958, 323–324) nuomone, šaknys *bu-b-*, *bu-l-*, *bau-ž-*, *bau-g-* yra tos pačios kilmės ir sietinos su indoeuropiečių šaknimi **b(e)u-*, **bh(e)ũ-* „pūstis, didėti“ (plg. dar S a b a l i a u s k a s 1990, 210; Č e r e p a n o v a 1983, 118). Skirtingi priebalsiai, kurie, matyt, priklauso nuo konkrečios žodžio vartojimo vietos, dialekto, yra tos pačios šaknies plėtiniai. Vadinasi, nagrinėdami *baũbaq* ne atskirai, o drauge su kitais tos pačios leksinės-semantinės grupės žodžiais, jį greičiau turėtume laikyti veiksmazodžio *báubėti* „augti, storėti“, o ne *baũbti* „mūkti, mauroti“ vediniu. Tvirčiau ką pasakyti apie šių abiejų veiksmazodžių giminybę vargu ar galima be išsamių fonosemantikos tyrimų.

§ 13. Kita vaikų baidyklių pavadinimų grupė – žodžiai su šaknimis *maum-*, *mum-*, pvz.: *maũmas* Slk, Ds, Mrk, Sdb, Ml, Prng, Sd, Krš, Sv, Srv, Rmš, Vrn, Grnk, Kp, Dbk, *maumà* LTR (Šl), Ds, Mšk, Šln, Rd, Krp, Kb, Mrc, *maumỹs* Al, *maũmė* Tvr, *maũmelis* Lg, *maumũzas* Šd, *maumõkas* Dgl, Ut, Švnč, *mũmas* Slk. Kaip rodo geografinės nuorodos, tokie pavadinimai plačiai vartojami rytų bei pietų aukštaičių plote, bet žinomi ir pakraštiniams žemaičiams (Kuršėnai). Keliose pietų aukštaičių

⁹ Panašiais atvejais labai dažna ir vadinamoji antrinė nominacija, kada nepatrauklus žmogus gauna fantastinės būtybės vardą, pvz.: *babaũžis* „didelis, nevikrus žmogus“ Slnt, *laumė* „pikta moteris“ Trk, DūnŽ, *maũmas* „apsileidęs žmogus“ Užp, Ds.

¹⁰ Plg. dar analogiškus pavyzdžius *krũpti* „darytis nelygiam“, *krũpis* „rupūžė“ (ir *rũpti*, *raũplės*, *raũpai*, *ruoplėtas*) – *kraupũs* „baugus, baisus“, *krupũs* „bailus“ (S a b a l i a u s k a s 1990, 152).

vietovėse (Kabeliai, Marcinkonys) *maumà* vartojamas lopšinių tekstuose, pvz.: *Ačia, ačia, maumà, aa, aa, gudà, aš Jonulio neduosiu, ba jis mažutukas* Kb¹¹. Žodis *maūmas* pasitaiko ir lyginamuosiuose frazeologizmuose bei keiksmų formulėse, pvz.: *Merga kai maūmas* (nusitepusi, apsileidusi) Ds; *Kad tave maumas paimtų!* Rmš.

§ 14. Apie *maūmą* palyginti daug žinome § 2 jau minėto A. Mažiulio (1938, 521–522) dėka: šis personažas gyvenęs *šulny*, kartais būnęs ir *papečy, prikaitės*¹² *duobėje, jaujoje, kur tik tamsu*¹³. Jis esąs *su barzda ir lazda kaip ir ubagas*. Įdomus ir *maūmo* tapatinimas su šešėliu: *Kai šulnin pasilenkę pažiūrėdavę ir pamatydavę savo šešėlį, rėkdavę: „Maūmas tupi, bėkim, kad nepagautų!“*. Naktimis *maūmas* čiauždavęs už lango apie sienas, kartais sustaugdavęs. Turime ir informacijos, kad šis personažas esąs raguotas, pvz.: *Nerėk, vaikel, bo maūmas su devyniais ragais atlėks ir pagaus!* Sdb. Kaip matome, tiek gyvenamąja vieta, tiek ir zoomorfinėmis bei antropomorfinėmis išvaizdos detalėmis *maūmas* labai primena *baūbą*.

§ 15. Nuosekliai laikydamiesi ankstesnės nuomonės (plg. § 9–12), vaikų baidyklės pavadinimą *maūmas* turėtume sieti ne su veiksmoždziais *maumti* „baubti“ J, *maumóti* „bliauti, mauroti“ Slk, bet su žodžiu *maumėti* „vešliai augti, baubėti“ Trgn¹⁴. Tos pačios šaknies žodžiais vadinami ir smulkūs, apvalūs daiktai, pvz.: *maūmas* „utėlė; bulvės akis“ Ds, *mūmė* „utėlė, kirmėlė“ Klt, Tvr. Kad *-m-* žodyje *maūmas* tikriausiai yra priesagos elementas, rodo vaikų baidyklių pavadinimai *maulià* Užp, *maulys* Jnšk, Klov. Esama ir veiksmoždzio *apsimaūlinti* „apsimuturiuoti, apsitūloti“, pvz.: *Merga apsimaūlina su juodomis skaromis kaip maulys* J. Tos pačios šaknies veikiausiai yra ir būdvardis *mūlas* „beragis, baužas, šmulas“ Klvr, Pvl. Plg. dar kitus pavyzdžius: *mūkulas* „gumulas, gniužulas“ Šmk, Skr ir *mūkti* „zmegti, tižti“ Jnšk, Grk, Pšl, Erž, Snt, *mūlas* „dumblas“ Bgs, Lzd, Pc, Srj ir *mūlti* „darytis nešvariam“ K. Būg, *muōlas* „drumzlės, dumblas“ Ktk, Lkm, Švnc ir *muōlėti* „pelėti, gliaumėti“ Lkm, Prng (žr. dar Būg a 1958, 465–470). Vadinasi, turėtume daryti išvadą, kad vaikų baidyklė *maūmas*, kaip ir jo atitikmuo kitose tarmėse *baūbas*, pavadintas veikiausiai pagal jam būdingą išvaizdą, formą.

§ 16. Tradiciniuose vaikų gąsdinimuose greta specifinių vaikiškų baidyklių esama ir būtybių, kurių privengė net suaugusieji. Iš jų pirmiausia minėtina *laūmė*. Tai populiarus, visoje Lietuvoje plačiai žinomas pasakojamojo folkloro personažas¹⁵. Pasakose greta *laūmės* dar randame ir žodžių junginį *laūmė rāgana* And, Jz, Jž arba

¹¹ Tokios užkalbėjimus primenančios lopšinės žinomos ir rusų folklore, plg.: Баю-баю, баю-бай, поди, бука, на сарай, нашу Таню не пугай (PSN 1989, 34).

¹² Žodis *prikaitė* Užp, Dgl, Ant, Slk, Ob (plg. *pirkaitė*) reiškia vėsią patalpą maistui laikyti, kitur vadinamą *kamarà*.

¹³ Panaši ir mano kolegės merkiniškės A. Venskėvičienės informacija: *maūmas* esąs *šulny, kluone, kamaroj, sklepe, užpečky*. Vaikai gąsdiną vienas kitą ištiktuku *mau mau*.

¹⁴ Plg. dar veiksmoždį *máurėti* „apsitraukti maurais, purvais, dumblu“ Slnt, Ms, J. Kad *maurai* ir *maumėti* gali būti tos pačios šaknies, rodo pavyzdys *Buvo gili bala, tik dabar maurų primaumėjo* Trgn.

¹⁵ Plačiau apie *laūmės* išvaizdą bei funkcijas žr. Vėlius 1977, 115–117.

laūmė ragānė, atsiradusį veikiausiai dėl abiejų personažų painiojimo¹⁶. Turime ir pavadinimą pagal gyvenamąją vietą *upės laumė, vandeninkė* LL 281, išlikusį žemaičių palyginime *Gyvenom kaip laumālės ūpių* „buvom apsileidusios“ Kl¹⁷. Gervėčiuose užfiksuotas ir *laūmės* eufemizmas *storalūpė: Storalūpė pirty sėdi* Grv. Lyginamuose frazeologizmuose *laūmė* dažniausiai pavartojama kaip negražaus, apsileidusio žmogaus etalonas, pvz.: *Užsikudlojus kaip laūmė* TŽ III 366; *Juoda, nenusipraususi kaip laūmė* J; *Negražus kaip laūmės apmainytas* Kb, bet pasitaiko ir teigiamos konotacijos atvejų, pvz.: *Gudri kaip laūmės mokyta* KrvP (Drsk); *Gražus kaip laumės vaikas* PPr 284 (Km).

§ 17. Vaikų gąsdinimų *laūmė* dažniausiai laikosi *vandenyje* (Trgn, Tvr) ar kur nors netoli jo, pavyzdžiui, *pirtyje* Grv, *tarp pakrantės akmenų* Kp, *javuose* Aps, Ms, Al, Šl, Kvr. Jos funkcijos paprastai labai panašios į *maūmo* ar *baūbo* (žr. § 6 ir § 14), bet gali būti ir kitokios: šie personažai *pirtyje pilstosi spaliais* Grv, *vaiką pakaria ant javo šiaudo* Kvr, *muša, kolei užmuša* Al, *nuskalbia ir palieka* Ms, *išrauna už plaukų per kaminą* V. Krėv. *Laūmės* ir *maūmo* funkcijų tapatinimas (abu traukia vaikus į vandenį) kai kur gali būti ir vėlyvas reiškinys, kuriam atsirasti bus padėjęs abiejų žodžių fonetinis bei semantinis panašumas, plg. tvėrečėnų *maūmė* „maumas“ ir *laūmė*.

§ 18. Paradoksalu, bet tokio populiaraus mitonimo kilmė kol kas tebėra gana miglota (plg. P r o s d o c i m i 1966, 139–140; S a b a l i a u s k a s 1990, 179) ir iki šiol vis atsiranda naujų aiškinimų (pvz., H a m p 1998, 58). LKŽ randame J. Jablonskio pateiktą frazeologizmą *lomės juosta* „laumės juosta, vaivorykštė“, kuris žinomas dar iš kelių vakarų aukštaičių vietovių: Veliuonos, Barzdų, Kazlų Rūdos, plg. (LKA I 182, 105 žemėl.)¹⁸. Šis frazeologinis junginys kelia įtarimą, kad *laūmė, lomė* gali būti tos pačios kilmės kaip ir žemaičių *lāmis* „pastumdėlis, ištižėlis“ Trk, Pkl, *lāmė* „apsileidėlis“ Šts, *lāmažis* „tinginys, laužas“ Ms, Brs, Šts. Pastarieji žodžiai sietini su veiksmožodžiais *lamėti* „lūžti“ J, *lamóti* 1. „glamžyti“ Sb, 2. „grobti, glemžti“ Lkm, Č, 3. „godžiai valgyti“ Slk, Pc, 4. „bristi, klampoti“ Bsg, 5. „meilintis“ Ad, *lōmyti* „ryti, kimšti“ Ob, *lamžúoti* 1. „niurkyti“ Dr, Skd, 2. „laužyti“ Ms, 3. „myluoti, glamonėti“ KlvrŽ, 4. „godžiai valgyti“ Skd, Plt. Greta *laūmės* turime panašios reikšmės veiksmožodžius *laumóti* „godžiai valgyti, ryti“ Ds, Rm, *laūminti* 1. „tingiai eiti“ Ds, 2. „negražiai rengtis“ Skp, Pnd, 3. „sunkiai kelti, vilkti“ Ml. Plg. dar tokį sakinį: *Ryto anksti jau lamēna* (velka) *laūmės didžiausias ragutes* TDr IV 201¹⁹. N. Michailovo (M i c h a j l o v 2000, 194–196) nagrinėjama folkloro formulė *laūmė (láimė)*

¹⁶ Faktai paimti iš neseniai perspausdinto J. B a s a n a v i č i a u s (1995, 226, 290–294; 1997, 406) pasakų rinkinio. Man žinomas ir įdomus tolimosios asimiliacijos atvejis *rāū.mæ.ragá.næ*. „raūmė ragānė“ Slk (M a r k e v i č i e n ė 1999, 60–61), į kurį maloniai atkreipė mano dėmesį pati knygos autorė.

¹⁷ Plg. dar Lazūnuose vartojamą pavadinimą *ūpinė mergà*: Kiek yra upių, tiek *mergū ūpinių* (ps.) Lz.

¹⁸ Į šį faktą yra atkreipę dėmesį ir slavistai (žr. V e t r e n k o 1999, 170).

¹⁹ Plg. K. B ū g o s (1959, 342) pavyzdį *Šimtas uodų ir kumelę suėda* Kv. Tos pačios šaknies daiktavardis ir veiksmožodis ypač dažnai pasitaiko palyginimuose, pvz.: *Burba kaip burbokas* Km; *Guli pasdrėbus kap drėbla* Lp; *Dyrinė[ja] lygu dyrinas* Bržr.

lémė kai kuriose vakarų aukštaičių šnektose veikiausiai skambėjo *lomė lémė*. Galimas daiktas, kad čionai turime ne atsitiktinį fonetinį panašumą, bet dėsningą balsių kaitą: *laménti, lamóti, lāmis* (: *lémti, lémė, pa-lìmo*) : *lomė* (plg. Z i n k e v i č i u s 1980, 93).

§ 19. Kita vertus, greta *laūmas* „nerangus žmogus“ Ds, Trgn turime ir kitų priesagų žodžių, pvz.: *laūras* „niekam tikęs žmogus“ Rm, *laūre* „silpnaprotytis“ NdŽ, *laūšas* „puskvailis“ Trgn, o šie sietini su atitinkamais veiksmožodžiais *pralaūrinti* „pramušti, praskelti“, Pc, *laūšinti* 1. „lėtai eiti“ Skd, 2. „storai rengtis, tūlotis“ Skd, Rk (plg. *laūminti*), *laušúoti* 1. „glamžyti“ Lk, Varn, 2. „mušti, niurkyti“ Pvn, Užv, TP. Žodį *laūšas* galima sieti ir su *lūša* „apsileidėlis, tinginys“ J, *lūšytis* „muturiuotis, gaubtis“ J. Tos pačios šaknies veikiausiai yra ir *lúošas* „šlubas“ Kv, Rt, *lūišas* J. Jabl, plg. dar *luīnas* „baužas, buolas; šlubas“ Pč, Šmk, Grk ir *lūina* „tinginys“ Km, Dbk, Ds, Dgl, *lūinaka* „žioplys, ištiža“ Trk ir veiksmožodžius *luinóti* 1. „klampoti“ J. Jabl, 2. „muturiuotis“ Ds (daugiau faktų žr. B ū g a 1958, 298–299). Nuo *laūšo, lūšos* tik vienas žingsnis ligi semantiškai artimų žodžių su skardžiuoju priebalsio š atitikmeniu ž, pvz.: *láužas* „apsileidęs žmogus, tinginys“ An, Krp, Dsm, Ėr, Kp, *lūžà* „silpna, sena moteris“ Sld, Ut, kurie aiškiai susiję su veiksmožodžiais *láužti, lūžti*. Apibendrinant reikėtų pasakyti, kad nagrinėtuose pavyzdžiuose palyginti nesunkiai išvelgiama reikšmė „lenkti“, kuri dažnai siejama su tingėjimu, apsileidimu, ištižimu (plg. U r b u t i s 1972, 209–210). Vadinasi, reikėtų daryti išvadą, kad *laūmė* pavadinta veikiausiai pagal išvaizdą: tai nevikri, nedaili, galbūt apsimuturiavusi būtybė. Įdomu, kad vėl išryškėja panašus dėsningumas: baužas gyvulys – neapsukrus, luošas žmogus, tinginys – vaikų baidyklė, kuri jau turėjome *baūbo* ir *maūmo* atvejais (žr. § 11, 15). Kaip semantinę paralelę galima dar nurodyti ir *kūksas* „baužas, buolas, šmulas“ Pbs, Žl, Mlt, *kuksà* „menkas, silpnas, sulinkęs žmogus“ Mrk, Nmn, *kūkas* TDr VII 66 „velniukas“, *kaūkas* „aitvaras“ Krtn, Lnkv, Tv, Rsn, Als, Ms, Tvr, Krš, Krp. Abu pastaruosius yra aprašęs S. K a r a l i ū n a s (1970, 256–261), nagrinėdamas Merkinės apylinkių demonologinį vietovardį *Kukuūmbalis* „kukų, velnių gyvenama bala“.

§ 20. Kitas gana populiarus vaikų gąsdinimų personažas yra *vėlnias*: esu užfiksuoti 7 su juo susijusius pavyzdžius. Šia mitologine būtybe paprastai gąsdinami didesni vaikai už rimtesnius nusižengimus: nenorą mokytis poterių, keikimasi ir pan. Matyt, todėl ir bauginimai *vėlniu* gerokai efektyvesni, pvz.: *Kas nemoka persižegno-ti, tą vėlniaį ir piktosios dvāsios pagauną ir nujoją į peklą, visaip mūčiją: deginą ugnyje, badą peiliais ir verdančią smalą pilą į dantis* Pp²⁰. Norint sušvelninti panašių gąsdinimų efektą ir kartu apsisaugoti nuo tokios pavojingos būtybės, vartojami išvestiniai žodžiai arba *vėlnio* eufemizmai, pvz.: *velnaklākas* Skdv, *anàs* Smn, Vlkv, Švnč, *labūtis* Grv, *patarkūtis* Vrn, *tutuliūkas* Ml. Žodžio *velnaklākas* antrasis dėmuo gali būti ir slaviškos kilmės (plg. le. *klak*, r. *клок*): taip manyti verčia ir panašios

²⁰ Tókiuos kraupios realijos šiaip jau būdingos formuliniams keiksmams, pvz.: *Kad po smerčio vietos jums ant kūno nebūtų bieso šakėmis nenubadytos!* S. Čiurl; *Kad tau vėlnias smalos kaušą gerklėn inpiltų!* Lb ir pan.

reikšmės žodis *biesāklakis* „kipšas, nedorėlis“ Vvr. Plačiai žinomas ir įvardžių *tàs, anàs*²¹ vartojimas eufemizacijos tikslais (žr. L e v k i e v s k a j a 1993, 96). Gervėtiškių komplimentinis eufemizmas²² *labūtis* yra tipiškas retrogradinės darybos pavyzdys, plg. *nelabàsis*. Įdomus, retai pasitaikantis *vėlnio* eufemizmas yra varėniškių *patarkūtis*, kurio pirmoji reikšmė – „tarkuotų bulvių paplotėlis“ Rdm. Mielagėnuose vartojamas *tutuliukas* greičiausiai garsažodinės kilmės. Pastarieji *vėlnio* eufemizmai turi tipišką eufemizacijos rodiklį – mažybinės priesagas, todėl yra parankesni bendrauti su vaikais.

§ 21. Likusius vaikų baidyklių pavadinimus sąlygiškai galima skirstyti į tris grupes. Pirmajai grupei priklauso realiai neegzistuojančių, išgalvotų būtybių pavadinimai – mitonimai, pvz.: *šaltanāgis, traukūtis, raudondañtė, peklābarbė* ir pan. Darybos požiūriu tai išvestiniai žodžiai, kurių motyvaciją palyginti nesunku susekti: tuo jie skiriasi nuo anksčiau nagrinėtų *baūbo, maūmo* ir *laūmės*. Kita grupė – tai realiai egzistuojančių žmonių, kuriems tam tikromis sąlygomis suteikiama nepaprastų savybių, pavadinimai, pvz.: *ūbagas, diėdas, rāgana, žỹdas, čigōnas* ir pan. Trečiajai grupei priklauso žodžiai, reiškiantys dėl įvairių priežasčių mitologizuojamus gyvūnus, pvz.: *vilkas, meškà, zuikis, varlė* ir pan. Toliau nuosekliai panagrinėsime kiekvieną grupę.

§ 22. Pirmajai grupei priklausančios vaikų baidyklės gali būti pavadintos pagal: 1) kūno sandarą, išvaizdą, 2) gyvenamąją ar rodomos vietą, 3) būdingą veiksmą ar funkciją. Kaip nurodoma literatūroje, šie trys motyvuojantys požymiai mitologinės leksikos grupėje yra pagrindiniai, o kiti, pavyzdžiui, mitologinės būtybės rodomosi laikas, jos ryšys su kokiu nors reiškiniu ar daiktu, žmogaus emocinis santykis su personažu – antraeiliai (plg. Č e r e p a n o v a 1983, 60–65; M i c h a i l 1989, 182–183). Matyt, panašiai yra ir mūsų atveju, nors vaikų baidyklių pavadinimų skaičius, palyginti, pavyzdžiui, su man žinomais *vėlnio* vardais, nėra didelis.

§ 23. Mitonimus, turinčius motyvuojantį požymį, susijusį su išvaizda, savo ruožtu galima skirstyti į žodžius, kurių nominacijai svařbios vienos kurios nors kūno dalies savybės, ir žodžius, nusakančius personažo išorę apskritai. Pirmuoju atveju susiduriame su savita „metonimija“: čia tarsi stilizuotoje liaudies skulptūroje tyčia išdidinamos tam tikros detalės, kurios dar ir „padažomos“ ryškiomis spalvomis: raudona, ruda, žalia. Kol kas esu užfiksavusi 22 tokius pavyzdžius. Juose akcentuojamos šios kūno dalys: akys, pvz.: *išbrėžtakis* Rt, *iškáltakis* Rt, *iškuknótakis* Rt, *iškumpsnótakis* Rt, *išpelétakis* Šlv, *išvarvétakis* Vks, *dirvonākis* Vdk, *pabrėndakis* Rt, *jáutakis* Skdv, *paplėštakis* Brs, YP, Als, Rt, Šts, Krš, Vks, Kltn, *Plūngės keturākis* Varn, *Plūngės subīnakis* Lk, *žaliaākis* Pkr; barzda, pvz.: *barzdylà* Mrk, *ilgabařzdis* Mrk; dantys, pvz.:

²¹ Iš Tauragnų krašto kilęs rašytojas P. Andriušis vartoja šių abiejų žodžių samplaiką *velniūko, maūmo* reikšme, pvz.: *Tėvas atsivedėjęs paleidžia tirštą trykšlę visiems tiem aniem, kurių tiek priviso ilgom žiemos naktim* (šventindamas trobas).

²² Dėl šio termino žr. F r a z e r 1936, 416–417. Konspektyvią mūsų eufemizmų apžvalgą žr. J a s i ū n a i t ė 2000, 116–117.

raudondañtis Kt, A. Vencl, A 1885, 225, *raudondañtė* Lkš; nagai, pvz.: *šaltanāgis* Kur, Pmp; kaulai, pvz., *káulinyčia* Varn; gerklė, pvz., *raudongerklis* Pkr; galva, pvz., *raudongalvė* Rm; kulnai, pvz., *rudkułnis* Lk.

§ 24. Kaip matyti iš pavyzdžių, būdingas vaikų baidyklių požymis – didelės, išsprogusios ar kaip nors sužalotos akys. Tokie pavadinimai, išskyrus tik pakruojiškių *žaliaāki*, vartojami išimtinai žemaičių. Kodėl būtent akių defektai susiję su vaikų baidyklių pavadinimų motyvacija? Atsakymo, matyt, reikėtų ieškoti visoje Lietuvoje plačiai žinomuose tikėjimuose, kad akimis esą galima pakenkti žmogui ar gyvuliui²³. Šis veiksmas paprastai nusakomas žodžiais *nužiūrėti* TŽ I 341, *užžiūrėti* Mžš, *paveizėti* Sd, Lnk, *nuveizėti* Prk, *išveizėti* M. Valanč, Krš ir pan. Su vadinamuoju nužiūrėjimu²⁴ susijusi ir gausi frazeologija. Antai, apie žmogų, kuris įtariamai turįs tokių savybių, sakoma, kad jo *blōgos ākys* Kair, Nč, Ant, Pn, Brs, Gdž, Eig, Šmk, Rš, Mžš, *blogà akis* Mrj, *negēros ākys* Vdšk, Mrk, Rz, *prāstos ākys* Bd, Šlu, *bjaūrios ākys* KrvP (Rs), KrvP (Drs), *bjauri akis* KrvP (Vrn), *piktos ākys* LTR (Srj), *škadlŷvos ākys* Btrm, *rāganiškos ākys* LTR (Jrb). Pavojus būti susargdintam žvilgsniu nusakomas frazeologiniais junginiais *akių bōti* Mrk, *akių pabōti* LTR (Srj), Pls, TŽ II 468 (Mrk), Arm, Švn, KrvP (Mrc), KrvP (Pun), *ākys pėreina* Ds, Ant, *akių pralėkimas* Ml, *prāstą ākį antmėsti* Šts, *akių bijōti* Ml, Rš, Tvr, Švnč, *akių pabijōti* Lkm, Žž, Vvs.

§ 25. Kenkia ne bet kokios, bet tam tikrų savybių turinčios akys. Paprastai itin akcentuojama jų neįprasta spalva arba spindėjimas: jos esti *raudonos* KrvP (Stk), *rudos* Yl, Kp, Ds, Vvr, Pn, *juodos* Žž, *rainos* LTR (Šll), *raibos*, *velniškos* Maž. Lietuva, *ugningos* Bs V 181. Tradiciškai tokios akys ne tik gali nužiūrėti: jos yra blogo, klastingo, žiauraus žmogaus atributas apskritai. Ši akių savybė fiksuojama ir kalbos stereotipuose, pvz.: *Begėdžio akys raudonos kaip vėžio* KrvP (Stk), *Pijoko akys raudonos kaip šikančio šėtono* Ds. Tokiame etnologiniame kontekste suprantamesnė ir vaikų baidyklės *žaliaāki* pavadinimo motyvacija²⁵.

§ 26. Reikia pabrėžti, kad tradicinėje kultūroje didelė reikšmė teikiama ir regėjimo anomalijoms: neįprastam akių dydžiui, formai²⁶, įvairioms jų ligoms, aklumui²⁷.

²³ Į šiuos tikėjimus privačiame pokalbyje mano dėmesį pirmasis atkreipė N. M i k h a i l o v a s.

²⁴ Apie mažų vaikų ar gyvulių nužiūrėjimą bei gydymą nuo jo žr. B a l y s 1979, 43–45; 1986, 143–155).

²⁵ Žalia spalva ne tik mums, bet ir kitoms Europos tautoms simbolizuoja dvasių pasaulio gyventojus. Antai, vienas mūsų *vėlnio* eufemizmų – *žaliasis ponaitis* Bs Mt II 100 (Nm), rusų vandenį turi žalią barzdą ir plaukus (M a k s i m o v 1995, 319), britų folkloro fėjos ir elfai žaliai vilki, turi žalią odą ir plaukus (B r i g g s 1980, 152–158), žalias akis (Folk-tales 1987, 75).

²⁶ Įvairių tautų folkloro tekstuose knibžda vienakių ar didžiaakių personažų. Pvz., rusų vandenį įsivaizduojamas kaip baisus juodas žmogus didelėmis akimis (T o k a r e v 1957, 85), vienakė lydeka (O p o v e r i j a c h 1996, 342), jo akys raudonos, didumo sulig delnu (M a k s i m o v 1995, 319), serbų raganos žvairios, įdubusių akių, gali užmušti žvilgsniu (V i n o g r a d o v a 1992, 66–68). Ypač mums įdomūs specifiniai rusų personažai Лихо одноглазое „vienakis vaikų baubas“ ir верлиока „baidyklė, varanti didelę išpūstą akį“ (Č e r e p a n o v a 1992, 14–17).

²⁷ Mirties mitologiniai simboliai apskritai susiję su aklumu: gyvieji nemato mirusiųjų, o mirusieji – gyvųjų. Akli ar vienakiai skandinavų dievas Odinas, graikų Kiklopas, rusų Баба-яга ir daugelis kitų personažų (MNM 1998, 306).

Sužalotos daugelio mūsų mitologinių personažų: velnių, raganų, numirėlių akys, pvz.: *Atsiliepė vienas kuprotas ir viena akia žabalas velnias Jž; Žiūri, kad ir jį veja baltas, su išpelėjusiom akim nabašnykas S I 406; Ožys (velnias) žiūri į juodu akis kaip abrinus išvertęs S I 258. Tradiciškai išpūstakis arba žvairas žmogus laikomas ne tik negražiu, bet ir piktu, nedoru, pavojingu, šie bruožai akcentuojami ir stereotipiniuose posakiuose²⁸, pvz.: *Raudonplaukis, kairys ir žvairys – tai niekai žmonės: jų ir velnias bijo LTR (Grk); Žvairo, klišo ir raudonplaukio bėk ir pėdų LTR; Tokios kukulākės (niekam tikusios) dar nemačiau! Jnš; Aš nujaučiau, kad su šitokiu išpūstakiu (pikčiurna) nesugyvens Lnk^v²⁹; Kas to nežino kreivakiūs (žvairius) esant nedorais M. Valanč. Vadinasi, žemaičių vaikų baidyklių pavadinimai šiuo atžvilgiu – jokia išimtis. Juos interpretuojant, reikėtų pagal išgales atsižvelgti į visą turimą informaciją, ją atitinkamai diferencijuoti. Aklieji personažai, ypač *išpelėtakis, išvarvėtakis, iškáltakis, iškuknótakis* gali būti besivaidenančios mirusiųjų vėlės, kuriomis gąsdinami vaikai. Prie jų dera ir kitos vaikų baidyklės: merkiniškių *strōkas* „šmėkla“, varniškių *káulinyčia* (barškantys kauklai – numirėlio, giltinės atributas). Šiuo atžvilgiu įdomus *Plūngės keturākis*: tai gali būti ir modernus personažas, plg. *keturākis* „akiniuotas žmogus“ J. Vis dėlto šis pavadinimas pirmiausia sietinas su vadinamuoju *keturakiu šunimi*: taip vadinamas šuo su dėmėmis virš akių, kuris gali matyti dvasias ir mirtį, pvz.: *Šuva, labiausiai keturākis, mato smertį LMD; Kad keturākis šuo vakare kaukdamas loja, jis smertį mato LTR*³⁰. Tuo tarpu *Plūngės subinakis* greičiau yra kiek humoristinis pavadinimas, priderintas prie anksčiau nurodytųjų, plg. *subinakis* „besarmatis“ J, Rdn.**

§ 27. Vaikų baidyklių pavadinimų motyvacija gali būti susijusi ir su šių personažų barzdomis bei plaukais: štai merkiniškiai vaikus baido vandens gyventojais *barzdyla* bei *ilgabarzdžiū*, o Ramygaloje žinomos *raudongalvės*, kurios dažniausiai laikosi rūgiuose. Iš karto reikia pasakyti, kad mitologiniai personažai – *vėlnias, laūmė, rāgana*, įvairios *šmėklos* – labai dažnai pasitaikantis susivėlėlio, pasišiaušėlio etalonas, pvz.: *Susišiaušusi kaip laumė Krš; Susvėlus kai vėlnio barzda Ds; Senis apžėlęs plaukais kaip pójuokas (vaiduoklis) Vžns; Ko tokia susivėlus kaip Šatrijos rāgana? LTR (Šmk); I šmėklinės par kiaurą dieną kaip šmėkla, su kudlomis apsidraikiusi Vvr*³¹. Tai

²⁸ Plg. dar frazeologinius junginius su žodžiu *ākys*, reiškiančius įvairias neigiamas emocijas: *ākis išsipūsti* „būti išdidžiam“ Dr, *ākį kuñpinti* „pykti“ Jrb, *kreivą ākį turėti* „būti nepatenkintam“ rš., *ākys užtėmo* „iš piktumo blaiviai nebemąstoma“ Ašb ir ypač formulinius keiksmus su šios kūno dalies pavadinimu, pvz.: *Kad tau akys iššoktų!* Ds; *Ka jums išsprogtų akys kaip obulai ant viršaus!* Sd; *Kad jum akys išlandžiotų, bjaurybės!* Grv; *Kad tau akys išvarvėtų ir danteliai išbarškėtų!* Kltn.

²⁹ Nemėgstami ir didžiausiai gyvūnai, ypač pelėda, apuokas, zuikis, katinas, plg.: *Pūcė* (pelėda) *prieš nelaimę ant stogo sėd[a] ir veizas* Maž. Lietuva. Slavai panašius tikėjimus sieja su zuikiu (Gura 1978, 181).

³⁰ Apie analogiškus slavų tikėjimus žr. Tokarev 1957, 57. Kad šunys matą dvasias, mano skandinavų tautos, anglai, žydai (Tajlor 1989, 362).

³¹ Minėtini rusų folkloro ilgaplaukiai personažai: *росомаха, русалка, полудница* (Čегеранова 1983, 80). Ilgą barzdą, ūsus, didelius plaukus paprastai turi jų vandenys, plg. (MR 1987, 49–50; MNM 1998, 240–241), kuris ir vadinamas *водяной дед – золотое волосье, шелкова борода* (О ровериях 1996, 355).

nėra atsitiktinis dalykas: plaukams tradicinėje liaudies kultūroje, ypač magijoje, skiriama daug dėmesio³². Burtuose bei tikėjimuose ypač akcentuojama neįprasta jų spalva: raudonplaukiams³³ priskiriamos panašios piktos galios kaip ir § 26–27 minėtiems blogų akių žmonėms. Raudona spalva kaip motyvuojantis požymis apskritai dažna išvestiniuose mitonimuose, plg. *raudongerklis*, *rudkulnis*³⁴, *raudondañtis*. Pastarąjį žodį verta panagrinėti atskirai.

§ 28. *Raudondañtis* (vartojama ir moteriškosios giminės forma *raudondañtė*) žinomas iš kelių vakarų aukštaičių vietovių. Folkloro tekstuose *raudondančiù* LTR arba *arkladančiù* Skr kartais pavadinamas *velniukas*, *kìpšas*³⁵, pasitaiko ir *rāganos* epitetas *kreivadañtė* Rod. Kodėl kaip svarbi personažo išvaizdos detalė akcentuojami būtent raudoni dantys? Išlikęs tikėjimas, kad su dantimis gimęs vaikas po mirties siurbias žmonių kraują: toks vaiduoklis vadinamas *kraūjasiurbiu* LT III 271 (Bs) arba slaviškos kilmės žodžiu *ùpioras* Lkv. Kad pavadinimas *raudondañtis* sietinas su kanišliškais polinkiais, rodytų ir šis prietaras: *Jeigu veršiuko dantys raudoni, tai negalima auginti, nes jį vilkas papjaus* TŽ I 447 (Mrk)³⁶. Vadinasi, šiuo atveju vaikų baidyklė pavadinta ne tiek pagal išvaizdą, kiek pagal funkciją³⁷: žodžio leksinė reikšmė „kraujasiurbys“ ilgainiui galėjo apiblésti ir susekama iš folklorinio konteksto, remiantis darybine reikšme „tas, kieno raudoni dantys“ (plg. Gudavičius 2000, 103–104)³⁸.

§ 29. Pavadinimų pagal kūno dalis grupei priskirtinas ir vandens gyventojas *šaltanāgis*³⁹: šis žodis vartojamas rytų aukštaičių plote (Kurkliai, Kiburiai). Personažas pavadintas, remiantis ypatybe, suvokiama lytėjimo pojūčiais, kuri paprastai priskiriama besivaidenantiems numirėliams, plg.: *Griena, griena apie kaklą ir suėmė ranka labai šalta ir minkšta* LTR (Slk). Epitetu *šaltarankėlis* kupiškėnų vestuvių raudose vadinamas piršlys, o pačios vedybos metaforiškai lyginamos su prigirdymu,

³² Įvairios tautos plaukus sieja su gyvybės galia, energija, fizine jėga, kurios netenkama, juos nukirpus (plg. biblinį pasakojimą apie Samsoną ir Dalilą). Plaukai kaip ir siūlas, virvė, styga – stebuklinga priemonė, padedanti palaikyti ryšį su dvasių pasauliu. Sibiro tautelė mansiai plaukų deda mirusiam į kapą: sudėję juos į vieną giją, šis prieisias mirusiųjų karalystę (Revunenková 1992, 111–112).

³³ Didžiosios Britanijos prietarai šiuo atžvilgiu niekuo nesiskiria nuo mūsų: raudonplaukis, esą, blogiau už nuodus. Airijoje net išdavikas Judas tradiciškai piešiamas raudonais plaukais (DS 1990, 325–326).

³⁴ Žodžiai *raudonas* ir *rūdas* istoriškai tos pačios šaknies (Sabaliuskas 1990, 67).

³⁵ Smilgių apylinkėse Kalėdų kaukei – velniui įstatydavo iš buroko išpjaustytus raudonus dantis (Merkienė 1992, 9). Kiti mūsų personažai raudonais dantimis: vaikų baidyklė *diėdas* Grv, *rāgana* S. Nėr. Rusų tautosakoje tai undinės bruozas (Čerepanova 1983, 35).

³⁶ Šiuo atžvilgiu įdomi ir patarlė apie nesutariančius gimines: *Giminės gentys, raudoni dantys* Dkš.

³⁷ Žmogėdros polinkių turi ir vaikų gąsdinimuose minimi *žydas*, *burlioškas*: plačiau apie juos žr. § 36–37. Ryškiausias toks personažas, be abejo, *rāgana*: jos kanibalizmas pabrėžiamas ir kalbos stereotipuose, pvz.: Geidžia kaip *rāgana* mėsytės Ldvn.

³⁸ Žmogėdrystės priskyrimas išgalvotoms pabaisoms – universalus reiškinys, siejamas su primityvioje visuomenėje įsigalėjusiu kanibalizmo draudimu – tabu (plg. MNM 1998, 619–620).

³⁹ Vandens dvasios, gebančios prigirdyti, paprastai ilgarankės: antai rusų undinių rankos gali ilgėti (MR 1987, 55), vandens pirštai ilgi, su kreivais stipriais nagais (Pomeranceva 1975, 51). Nagai – ir mūsų *vėlnio* eufemizmų motyvuojantis požymis, pvz.: *blesas nāgus* Grg, *nāginas* J.

pvz.: *Vergeli šaltarankėli, netropijai manę jaunuolytės gilioj marelėj paskandint* (B u r a č a s 1993, 339)⁴⁰. Nurodyti faktai verčia spėti, kad šaltanāgis – veikiausiai chtoninės prigimties būtybė, galbūt mirusiojo siela, gyvenanti vandenyje.

§ 30. Su bendra personažo išvaizda sietini 9 vaikų baidyklių pavadinimai, pvz.: *nuogālis* Al, Lp, Mrs, Smn, Švn, *nuogālius* Prn, *liūlūs* Vrn, Klov, *liolūs* Rud, *gugà* Vkš, *čiūrmaitis* Ms, *šėpšelis* Vdk, *kūžinas* Vvr, Grg, *juōdis* Kp, Šlm. Pirmieji 4 žodžiai yra pietų aukštaičių, o likusieji, išskyrus tik kupiškėnų *juōdį* – žemaičių savastis. Įdomiausias iš jų bene *nuogālis*, kurį J. B a l y s (1986, 804) laiko javų dvasios antropomorfiniu pavidalu. Jis laikosi *rugiuose* Prn, *žirniuose* Al, įsivaizduojamas kaip *nuogas žmogus, kuris pagaus ir nuvilks marškinius* Lp, Smn, Mrs⁴¹. Šuliniuose, balose, markose gyvenančios baidyklės *liūlūs* ir *liolūs* darybiškai sietinos su veiksmazodžiais *liūlti*, *liūliuoti* „linguoti, suptis“: tai *maūmo* atitikmenys pietų aukštaičių plote. Vieکشنيškių *gugōs* pavadinimas rodo, kad tai sulinkusi, susigugenusi būtybė, plg. *gūgti* DŽ „linkti“, *susigūginti* „susiriesti“ Grg. Artimi jos giminaičiai, matyt, yra § 19 minėti *kūkas* ir *kaūkas*. Mosėdiškių *čiūrmaitis* – murzina vaikų baidyklė, plg. *čiurà* Rmš, Prk „apsileidėlis, apšėpėlis“, *čiūrti* „purvintis, teptis“ Ėr, Šn, Kp, Rs, Kltn, *čiūrmyti* „prastai skalbti“ Ds, Ldk, Kkl. Žemaičių *šėpšelis* ir *kūžinas* vardus bus gavę pagal būdingą baidyklių požymį – susivėlimą (žr. § 28), plg. *šėpšys* J „velnias“ ir *šėpti* „apaugti barzda, plaukais“, *kūžas* „pagrėbstų pėdas“ Ds, „kuokštas“ Mlt, Trgn ir *kūžintis* „jauktis, veltis“ Rs. Tos pačios šaknies, matyt, yra ir *kaužėti* „pelėti“ Rt, Vkš. Kupiškėnų *juōdis* – sumetaforintas vaikų aikšties, ožiuko pavadinimas: *Jau juōdis iš kiemo išbėgo* (sako, kai vaikas nustoja verkti)! Šlm.

§ 31. Esu užfiksavusi 16 vaikų baidyklių pavadinimų pagal būdingą veiksmą, funkciją, pvz.: *traukūtis* Sg, Krok, Švn, *ālkis* Grg, *vevėkšlė* Vkš, *šlamavėkas* Skdv, *dirikas* Pln, Skd, Kltn, *kinkūtis* Srv, *laižis* Ms, Šts, *kutikas* Sv, *smauglūs* Mrs, *baugystà* Pgr, *pajuokė* Slk, *strōkas* Mrk, *gavėnià* Žg, *gavėnas* An, Kp, Slk, Vad, *rūgys* Alk, Snt, *kiāukis* Km. Pietų bei vakarų aukštaičių plote vartojamas *traukūtis* (plg. *trāukti*) gali prigirdyti šulinyje ar ežere: jis tapatinamas su saulės blizgėjimu vandens paviršiuje, su ežero bangų raibuliavimu⁴². Galimas daiktas, kad už kojos griebiantis *traukūtis* – tai suasmenintas mėšlungio, traukulių pavadinimas, plg. *traukūtis* „traukulys“ Rod, Kč, Kls, Btrm, Pls, Žsl, Drsk⁴³. Panašus vandens gyventojas ir žemaičių *ālkis*

⁴⁰ Jaunoji su pamergėmis slepiasi po marška. Piršlys turi ją iš ten ištraukti už rankos. Pirmiausia jam tyčia pakišama pamergė, kuri rauda nurodytais žodžiais.

⁴¹ Tipologiškai jam artimas rusų *полевик, полевой*: šis vaikšto nuogas, jo kūnas juodas kaip žemė, ant galvos auga žolė (M a k s i m o v 1995, 307). Po rugius nuogos vaikšto ir rusų *русалки* „undinės“ (O p o v e r i j a c h 1996, 241). Prisimintina, kad nuogumas susijęs su įvairiausiai vaisingumo burtais, kontaktine magija (plg. B a l y s 1993, 243).

⁴² Gana informatyvų pasakojimą apie *traukūtį* randame Švėntėžerio apylinkės tarminiuose tekstuose (M a r k e v i č i e n ė 1999, 192–193).

⁴³ Plg. dar įdomų piemenų užkalbėjimą, rodantį, kad traukutis – būtybė, kurią galima paveikti žodžiu: *Piemens, norėdami, kad kiaulės sugultų, eidami aplink jas kalba: – Is gul, is gul, kiaulių migis. Trauk, traukūti, kiaulių kojas* Š (Vrn).

(plg. *alkti?*), šaukiantis: *Adyna atėjo, žmogaus nėra!*⁴⁴ Turime ir keletą personažų, pavadintų pagal keliamus garsus: tai viekšniškių *vevėkšlė* – garsažodinės kilmės žodis, plg. *veviáuškš* Šts ir Skaudvilėje vartojamas *šlamavėkas*, plg. *šlamėti*. Šiaurės ir pietų žemaičių *dirikas* sietinas su veiksmazodžiu *dirti* „lupti kailį“⁴⁵. Kartais vaikai baidomi ir šmėklomis: tai *baugystà* (plg. *bauginti*), *pajuokė* (plg. *pajuokà* „vaiduoklis“ Slk, Vj, *pajuōkti* „vaidentis“ Slk, Vl, Trgn), čia priderėtų ir merkiniškių skolinys *strōkas*. Veiksmazodžių vediniai yra ir *kinkūtis* „jaujoje gyvenantis senis – nelabasis“, plg. *kinkúoti*; už lango pasirodanti žemaičių vaikų baidyklė *laižis*, plg. *laižyti*; pečelyje gyvenantis *kutikas*, plg. *kutėnti*; ir *smauglỹs*, kuris laikosi javuose, plg. *smáugti*. Papildomos informacijos apie šiuos personažus, deja, neturime. Suasmeninti vaikų kaprizų pavadinimai yra *rūgỹs*, plg. *rūgti*, ir *kiáuakis*: pastarasis gali būti tiesiog rimo žodis, vartojamas tikrai drausminamojoje frazėje *Liaukis, atvažiuoja kiáuakis* Km.

§ 32. Atskirai minėtinos su Užgavėnių švente ir vėliau prasidedančiu ilgu pasninku susijusios vaikų baidyklės *gavėnià* ir *gavėnas*, populiarios rytų aukštaičių plote. Moteriškoji šios rūšies būtybė *gavėnià* įsivaizduojama labai drūta, suvalgiusi per pasninką draudžiamus lašinius, čiulpianti žmonių gėrybes, didele galva ir susivėlus (Balys 1993, 110). *Gavėnas* – per Užgavėnes vežiojama juoda barzdota baidyklė su peiliu. Jos funkcija – prižiūrėti, kad būtų laikomasi pasninko, kitaip vaikams gresia įvairios bausmės, pvz.: *Nevalgyk gavėnioj mėsos – išneš gavėnas* Vad. *Nevalgyk pieną, mėsą – gavėnas pilvą perrėš ir žardin padžiaus* Kp. *Ateis gavėnas, nusives jaujon* An. Ši baidyklė vartojama ir palyginimuose išsitepusiam žmogui pajuokti, pvz.: *Juodas kai gavėnas* Ds; *Aprūko kai gavėnas* Ds. Patys baidyklių pavadinimai skolinti, plg. baltarusių *говение*.

§ 33. Kita vaikų baidyklių pavadinimų grupė susijusi su jų gyvenamąja vieta. Man žinomi 11 tokių pavadinimų, pvz.: *tamsliñdis* Lk, *tamsiūkask* Skdv, *sėnis vandėnis* Pc, *naminis* V. Krėv, *peklābarbė* Rt, *šilų Barbė* Šts, *mediñčius* Kp, *miškėnis* Ldk, V. Krėv, *ruginis* Bb, Mš, *ruginė rāgana* LKK XIII 140 (Grv), *rugių bóba* Kp, Mrj, Tilžė. Kaip matyti iš pavyzdžių, mus dominančių personažų nominacijai svarbiausios vietos – miškas ir rugiai. Tikrasis miškų dvasios pavadinimas, vartojamas ir vaikams gąsdinti, yra *miškėnis*⁴⁶: žinome, kad jis *bėginėja medžių viršūnėmis* V. Krėv, linkęs vogti vaikus. Įdomus kupiškėnų personažas, tapatinamas su miško ošimu, apie kurį žinome iš

⁴⁴ Plačiai žinomas siužetas, kad turintį prigerti žmogų kažkas šaukiąs prie vandens: *Laikas yra, žmogaus nėra* LT IV 481 (Šln). Plg. analogišką rusų vandenio frazę: *Судьба есть, а головы нет* (Čерепанова 1983, 34).

⁴⁵ Skūrą pirtyje nulupęs *vėlnias* už prausimąsi netinkamu metu. Lygiai taip pat elgiasi ir rusų pirties dvasia *обдериха*, plg. (O poverijach 1996, 385–386), kuri tikriausiai yra *diriko* giminaitė. Apie tai jau esu užsiminusi, rašydama apie pirties linkėjimus (Jasiūnaitė 2000, 46).

⁴⁶ Miškų dvasia su daugybe pavadinimų pagal gyvenamąją vietą labai populiari rusų folklore. Paminėkime nors kelis iš jų: *леший, дедушка лесовой, лесак, лесник, лесной, лесовик* ir pan. (plg. Čерепанова 1983, 59).

A. K r i a u z o s (1943, 234) etnografinio aprašo, yra *mediñčius*⁴⁷. Pats žodis sietinas veikiausiai su senuoju miško pavadinimu *mēdē*. Daug kur Lietuvoje *mediñčiumi* vadinamas medžiotojas. Kupiškėnų žodis, reiškiantis vaikų baidyklę, greičiausiai yra miškų dvasios ir profesijos pavadinimų kontaminacija. Moteriškas šatiškių personažas *šilū Barbė* – palyginti retas antroponimo vartojimo vaikų baidyklei pavadinti pavyzdys⁴⁸. Jam artimas ir išvestinis rietaviškių žodis *peklābarbė*, kuris verčia manyti, kad abu šie žemaičių personažai gali turėti kokių ryšių su tikraisiais pragaro gyventojais – *velniais*⁴⁹.

§ 34. Bene daugiausia patikimos informacijos turime apie rugiuose gyvenančius vaikų gąsdinimų personažus: Babtuose vartojamą *ruginį*, gervėtiškių *ruginę rāganą* ir ypač daug kur žinomą *rugių bóbą*: tai javų dvasios antropomorfinis pavidalas kaip ir § 31 minėtasis *nuogālis* (plg. B a l y s 1986, 793–794)⁵⁰. Tikėta, kad ji slapstosi paskutiniuose javuose: iš čia ir frazeologinis junginys *bóbą kiřsti* „pjauti paskutinę pradalgę“ bei žodžio *bóba* reikšmės „paskutinė pradalgė“ Kln, Ar „paskutinis rugių pėdas“ Rs. Matome, kad šiuo atveju vaikams gąsdinti pritaikytas kadaise daug kur populiarus mitonimas.

Žemaičiuose dar žinomos tamsiu paros metu pasirodančios vaikų baidyklės *tamsiukas* ir *tamsliñdis*. Tik iš V. Krėvės raštų bei Tverečiaus apylinkių esu užfiksavusi namų dvasios pavadinimą *naminis*⁵¹. *Maūmą*, *traukūtį* ir kitus panašius personažus atitinka rimuotas Pociūnėlių apylinkėse vartojamas pavadinimas *sēnis vandēnis*.

§ 35. Vaikų gąsdinimų formulėse esama ne tik fantastinių būtybių, bet ir visai realių antropomorfinių personažų, kurie tam tikrais atvejais demonizuojami. Man dabar yra žinoma iš viso 13 tokių pavadinimų, pvz.: *ūbagas* Kp, Šmn, Prng, Žb, Brž, Kln, Pnd, Pp, *Telšių trinỹtė* „krepšiais ar kuo kitu apsikarsčiusi elgeta“ Varn, *bōbštagara* „sena, pikta, neapvėžiama boba“ Bsg, *rāgana* Pp, Kp, Žb, Al, Pnd, Bb, Gdl, Prn, Prnv, Sem, Žž, *diēdas* Sn, Aps, Grv, Mrk, *dēdė* „bet koks svetimas žmogus“ Pp ir kitur Lietuvoje, *žydas* Slnt, End, Pp, Vrn, Brž, Srj, Als, Prn, Slk, Tl, Žg, *žydāuka* Trgn, *čigōnas* Vrn, Šr, *cigonkà* Klt, *burliōkas* Vrn, *gudà*, Mrs, Rdm, Dsm, Mrk, Vrn, Knv, *viedmà* Grv.

⁴⁷ Kai viesulai suka lapus, vaikams sakoma: *Žiūrėkit, mediñčius vaikų ieško, lapus skirsto. Pagavęs tuoj nešasi viršum medžių, indeda katilan ir verda pusryčius*. Apie piemens, medžiotojo, malūnininko ir kitų profesijų mitologizavimą žr. C i v' j a n 2000, 180–183. Tyrinėtoja pastebi piemens ir miškų dvasios paralelizmą rusų folklore.

⁴⁸ *Vėlnias*, priešingai, labai dažnai gauna žmogaus vardą, pvz.: *Martynūkas* LT IV 560 (An), *Pėtras* TDr VI 169, *Gōtlibas* TDr VI 140 (Rs), *Baltramiėjus* TDr VI 169 (Švñč) ir pan.

⁴⁹ Plg. *vėlnio* pavadinimus pagal gyvenamąją vietą: *peklinis* Krok, *pekliōrius* rš, *peklōs baisybė* BsP I 123 ir pan.

⁵⁰ Rusų tautosakoje šiuos personažus atitinka баба-ржаница, ржица (Č е р е р а н о в а 1983, 59). Jomis kaip ir pas mus naujaisiais laikais gąsdinami vaikai, kad nebraidytų rugių (plg. Р о м е р а н с е в а 1978, 145–150).

⁵¹ Rusiškasis jo atitikmuo, be abejo, домовој ir gausūs jo sinonimai: домовик, домовид, домовој хозяин, дедушко-доможирушко (Č е р е р а н о в а 1983, 58).

§ 36. Kaip matyti iš pavyzdžių, šiai grupei priklauso savi arba skolinti elgetų pavadinimai, svetimtaučių pavadinimai – etnonimai ir pavadinimai žmonių, neva mokančių kerėti. Aplinkybės, kuriomis šie personažai veikia, gali būti realios arba nereališios. Realiomis aplinkybėmis veikiantis personažas – paprastai nuolat per žmones keliaujantis asmuo, kuris gališ vaiką pasiimti, pvz.: *Neverk, mažut, an ùbagas eina per ūlyčią, vaikeliauna – paims ir taū Prng; Ateis cigōnai, tai atduosiu ir tegu tave vedas. Galėsi tąsytis su cigankom, varažyt ir vištas vogt Vrn*. Nerealiomis aplinkybėmis veikiantys personažai atlieka anksčiau minėtas fantastinių būtybių funkcijas: traukia į vandenį, tyko javuose, kartais linę ir į kanibalizmą, pvz.: *Nežiūrėk šulnin – ùbagas įtrauks! Šmn, Javuose sėdi žydas su didele barzda, pagaus ir sukiš į maišą Lnkv; Kap tik vaikas nog pečiaus nulipa, [burliōkas] vaiką uždusina ir kraują išgeria: užtai jo čebatai raudoni Vrn*⁵². Pejoratyvais ar vaikų baidyklių pavadinimais ilgainiui virsta žodžiai, reiškiantys žemo socialinio statuso ar izoliuotos tautinės grupės žmogų: šis reiškinys sietinas su opozicija savas – svetimas (plg. *J a s i ū n a i t ě* 1995, 49). Kaimynai tradicinėje kultūroje dažnai tapatinami su įvairiais mitologiniais personažais, jiems priskiriami zoomorfiniai ar demoniški bruožai (*B e l o v a* 2000, 227).

§ 37. Elgetos ir vaikų baidyklės tapatinimas nėra atsitiktinis reiškinys. Elgetos tiek mūsų, tiek ir slavų kultūroje glaudžiai susiję su mirusiųjų kultu: prisiminkime jų apeiginį vaišinimą per Vėlinių šventes bei kitomis progomis (*B a l y s* 1993, 282–285)⁵³. Reikėtų pabrėžti, kad skolinti žodžiai *diėdas* ir *ùbagas* „vaikų baidyklės“ reikšme dažnai vartojami tokiose vietose, kur galimi intensyvūs mūsų tarmių kontaktai su slavais: kai kuriuose rytų bei pietų aukštaičių vietovėse (Paringys, Kaltanėnai, Merkinė), Baltarusijos salose (Apsas, Gervėčiai), Lenkijoje (Seinai)⁵⁴. Todėl visai pagrįsta atrodo *J. B a l i o* (1986, 804) nuomonė, kad vaikų gąsdinimų personažai *diėdas* ir *ùbagas* esą „jaunos kilmės“.

§ 38. Vaikų baidyklių pavadinimai *diėdas*, *ùbagas*, *baūžas*, *būbis*, *tamsliñdis* vartojami ir tame pačiame feazeologiniame junginyje su kintamaisiais komponentais, pvz.: *Diedaī kampuosa stovi, para gyvuliam duot LKK XIII 120 (Gry); Ûbagai po kertės landžio[ja] End; Vakaraīs vienas bijau būti, būbiai lenda į kertės Štk; Jau vakaras – baužaī į kampus lenda Rs; Kaip pradeda brėkšti (temti), sako: „Tamsliñdis lenda į kertės“ Lk*. Šiais stereotipiniais posakiais nusakomas trobos kampų tamsėjimas

⁵² Žodis *burliōkas* – profesijos pavadinimas, ilgainiui virtęs tautybės pavadinimu, o vėliau – mitonimu. Čia, kaip ir § 29 jau minėto *raudondañčio* atveju, raudona spalva susijusi su personažo kanibaliskais polinkiais.

⁵³ Slavų kalbose žodžiai *дед* ir *баба* dažnai vartojami antropomorfiniams folkloro personažams pavadinti: plg. rusų *дедушка водяной, банная бабушка, баба-ржаница* ir mūsų *rugių bóba*. Kartu minėtieji slavų žodžiai gali reikšti ir mirusius protėvius: šios reikšmės pagrindu atsiradęs rusiškas peteliškės pavadinimas *бабочка*. Manyta, kad mirusiojo siela įgyjanti vabzdžio pavidalą. Plačiau apie tai žr. *Č e r e p a n o v a* 1983, 64–65; *V i n o g r a d o v a* 1999, 149.

⁵⁴ Turime ir daugiau skolintų vaikų baidyklių pavadinimų, pvz.: *bagà* On, *vovà* Rod (tai visai ne vilkas, kaip nurodo LKŽ), *šelmà* Mrk. Pastarasis personažas yra be ausų: ši ypatybė sieja jį su žemaičių pavadinimais *baūžas*, *baūžis* ir pan. Vaikų baidyklių pavadinimai *вова*, *бара* žinomi ir rusams (*Č e r e p a n o v a* 1983, 46–47).

vakarėjant. Žinant, kad kampas, kertė tradicinėje kultūroje yra sakralinė vieta, kurioje kabinami šventųjų paveikslai, sodinamas gerbiamas svečias⁵⁵ ar jaunųjų pora, laikosi namų dvasios (plg. To l s t o j 2000, 20), minėtieji feazeologizmai įgauna kitą prasmę. Įdomus ir pats vaikų baidyklės tapatinimas su šešėliu⁵⁶: šiuo pavidalu mūsų sakmėse bei tikėjimuose pasirodo mirusieji⁵⁷. Iš šių bei kitų panašių faktų (žr. § 27, 30) galima atsargiai spėti apie vaikų baidyklių ryšį su mirusiųjų kultu.

§ 39. Pagaliau beliko aptarti paskutinę vaikų baidyklių pavadinimų grupę – zoomorfinius personažus. Vaikams gąsdinti mūsų tradicinėje kultūroje vartojama 11 gyvūnų pavadinimų, pvz.: *vilkas* Trgn, Žal, Srj, Als, Kp, Kltn, *meškà* Als, V. Krėv, *kātinās* Pp, Slk, *ciucià* „šuo“ Kp, *rėbis* „laukinis šuo“ Šts, *kiškis su ragais* Bb, Kltn, Žml, *lāpė* PrL, *ešeriōkas* Ktk, *lydekà* Gr, *lydys* Š, *varlė* Kp, Mrk, Ad, Kl, Kš. Visi sausumos gyvūnai, išskyrus tik *rėbį* ir kai kuriais atvejais *vilką*, laikosi daugiausia javuose: jais gąsdinama, norint atgrasinti vaikus nuo rugių braidyto. Bene populiariausi tokie personažai yra *vilkas*⁵⁸ ir *kiškis su ragais*⁵⁹. Rugiuose esą gyvenantis *zuikis* (*kiškis*), jo gaudymas yra minimas ir gausioje frazeologijoje, susijusioje su lauko darbų pabaigtuvėmis, pvz.: *Pjovėjai zuikį sugavo lig su saule* Krtn; *Kai jau baigia barą [linų] rauti, šaukia: „Baikim, baikim – kiškį griebkim!“* Kp; *Kada pjauna paskutinį pradalgį, tai visi rėkia: „Laikykit zuikį!“* Prn, plg. dar *zuikį gauti*, *zuikį nutvėrti* „baigti darbą“ BzF 201. Prisimintina, kad su šio gyvūno vardu frazeologizmuose siejama ir iš laukų parsinešta nesuvalgyta duona ar šiaip lauktuvės vaikams, pvz.: *zuikio pyrāgas* Pns, Bt, Br, *zuikio ragaisis* Šl, *zuikio duonėlė* Brs, *kiškio pyrāgas (dūona)* Pmp, Rod ir pan.⁶⁰. Visi šie faktai verčia pritarti J. B a l i o (1986, 804–805) nuomonei, kad senesnis rugių dvasios pavidalas bus buvęs ne antropomorfinis (plg. *rugių bōba*, *nuogālis*), bet zoomorfinis. Panašiai traktuotinas ir kitas vaikų gąsdinimų personažas – *meškà*: kai rugiai siūbuoja, suaugusieji vaikus baido, kad per juos *meškà rītasi* V. Krėv⁶¹.

⁵⁵ Plg.: *Kertėj – pirma vieta* LTR, NŽR; *Kviesk svečių sėstis į kerčių* Skrd.

⁵⁶ Apie tai, kad panašiai įsivaizduojamas ir *maūmas*, žr. § 14. Rusų tradicinėje kultūroje žinoma šešėlio pavidalo namų dvasia *домовой*, kuri vadinama *пастень* (Č e r e p a n o v a 1983, 70), turinti ryšį su mirusiais protėviais.

⁵⁷ Plg. šiuos pavyzdžius: *Kai Užgavėnių dienoj sėdies vakarieniauti, tai, jei nematai savo šešėlio, tada tais metais mirsi. Šešėlis yra žmogaus dvasia* Lš (B a l y s 1993, 89). [*Vėlė*] *lyg koks šešėlis palengva iš po akių išnyko* (B a s a n a v i č i u s 1998, 197). Panašūs tikėjimai žinomi jau primityviose tautose ir yra senos kilmės: įdomu, kad daugelyje afrikiečių bei Amerikos indėnų kalbų siela ir šešėlis vadinami tuo pačiu žodžiu (plg. T a j l o r 1989, 214).

⁵⁸ Rugiuose gyvenančiu vilku *Roggenwolf* vaikus gąsdina ir vokiečiai (P o m e r a n c e v a 1978, 157).

⁵⁹ Ši komiška *kiškio* ypatybė minima ir švelnesnėse keiksmų formulėse, pvz.: *Kad tave zuikiai subadytų!* End, Pln; *Kad tave ben zuikiai škuli subadytų!* Nt.

⁶⁰ Slavams, kaip, beje, ir mums, *zuikis* – erotinis simbolis, išreiškiantis vyriškąjį pradą. Jis susijęs ir su apeigine duona, ypač vestuviniu karvojumi. *Zuikeliu* – *зайчык* – kai kurie baltarusiai vadina pagranduką, skiriamą vaikams (G u r a 1978, 170–175).

⁶¹ *Meškà* apskritai susijusi su vaisingumo burtais. Plg. kad ir šią vyskupo M. Valančiaus 1856 m. rugpjūčio 21 d. ganytojiško laiško ištrauką: *Katalikaj prasza meszkininku idant namus, butus ir giwolus ju szwenstu ... kudłomis iszpesztomis sumaisziusis su nukirptais plaukais gaspadoriu, gaspadiniu smitka* (Valančius, 1934, 51–52). Apie visai panašų baltarusių elgesį žr. T o k a r e v 1957, 48.

§ 40. Iš vandens gyvūnų, vartojamų vaikams gąsdinti, populiariausia, be abejo, *varlė*: ji esanti *kumelio dydžio* Mrk. Šį daug kur Lietuvoje žinomą personažą galėtume laikyti *maūmo*, *traukūčio*, *šaltanāgio* ir kitų panašių vandens gyventojų prototipu⁶²: zoonimai vaikų gąsdinimų formulėse, matyt, chronologiškai senesni už įvairių fantastinių baidyklių bei nepaprastų žmonių pavadinimus. Tuo tarpu didelės žuvys, galinčios įtraukti besimaudančius vaikus, dažniau minimos juokaujamojo pobūdžio posakiuose, pvz.: *Neplauk giliai, kad lydys pagavęs už kojos neįtrauktų Š*; *Neik maudytis, lydekà pamanyš, kad rājus (jaukas), ir nukąs Gr*⁶³.

§ 41. Baigiant šį tyrimą, kuriame pagal išgales mėginta atskleisti vaikų baidyklių pavadinimų įvairovę mūsų tarmėse bei tautosakoje, reikėtų suformuluoti keletą svarbesnių išvadų:

1. Tarmės ir folkloras, ypač smulkieji jo žanrai (vaikų gąsdinimai, keiksmi, blogo linkėjimai, palyginimai ir pan.) – svarbus šaltinis mūsų mitonimams pažinti. Tarmių bei tautosakos tekstų studijavimas šiuo atžvilgiu itin aktualus tautoms, turinčioms palyginti neseną rašto tradicijas (plg. Tolstoj 1983, 186–187).

2. Tokio pobūdžio leksikos praktiškai negalima tirti nesiremiant platesniu etnologiniu kontekstu bei jo teikiama papildoma informacija. Konteksto svarba ypač padidėja tada, kai darybinė reikšmė neatskleidžia visų niuansų, susijusių su personažo nominacija, plg. *raudondañtis*, *šaltanāgis*, *išpelétakis* ir pan.

3. Personažų pavadinimus, kurių motyvacija neaiški (pvz.: *baūbas*, *maūmas*, *laūmė* ir pan.), parankiau tyrinėti ne pavieniui, kaip priimta tradicinėje diachroninėje kalbotyroje, bet drauge su kitais lietuvių mitonimais⁶⁴.

ИЗ ЛИТОВСКОЙ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ: *baūbas* И ЕГО ПЛЕМЯ

Резюме

На основе анализа 130 названий мифологических персонажей – утрашителей делаются следующие выводы:

1. Диалекты и фольклор, в особенности мелкие его жанры: формулы утрашения детей, ругательств, сравнительные обороты и т.п. – являются важным источником для изучения наших

⁶² Plačiau apie su *varlė* susijusius tikėjimus žr. Sudnik, Civ'jan 1982, 140.

⁶³ Kad į panašius vaizdinius anksčiau žiūrėta rimtai, rodo zoomorfiškieji mitologinių personažų pavidalai: mūsų raganos pasiverčia lydekomis ar kitomis žuvimis (Vėlius 1977, 222), rusų vandenį pasirodo kaip samanomis apaugusi lydeka (Maksimov 1995, 319). Didelės žuvies, traukiančios į vandenį, motyvas pasitaiko ir mūsų sakmėse, pvz.: *Baisus lydys, iškišęs galvą iš vandens, tiesiog [i ji] plaukiąs S I 350*.

⁶⁴ Už pagalbą ir geras pastabas autorė dėkinga habil. dr. Bonifacui Stundžiai ir habil. dr. Simui Karaliūnui.

мифонимов. Исследование диалектных и фольклорных текстов в этом отношении особенно актуально для народов, имеющих сравнительно новые письменные традиции (Толстой 1983, 186–187).

2. Такую лексику практически невозможно анализировать, не обращая внимания на широкий этнологический контекст и с ним связанную дополнительную информацию. Контекст особенно важен в тех случаях, когда словообразовательное значение не раскрывает все нюансы, связанные с номинацией персонажа, ср. *raudondañtis*, *šaltanāgis*, *išpelėtakis* и т.п.

3. Названия персонажей, мотивация которых неясна, ср. *baūbas*, *maūmas*, *laūmė* и т.п., более перспективно изучать не в отдельности, как это принято в традиционной диахронической лингвистике, а наряду с другими литовскими мифонимами.

LITERATŪRA

- Andriušis P., 1990, *Anoj pusėj ežero*, Vilnius.
- Balys J., 1979, *Vaikystė ir vedybos*, Silver Spring.
- Balys J., 1986, *Javų dvasia ir derliaus papročiai*, – *Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai*, Silver Spring, 791–809.
- Balys J., 1993, *Lietuvių kalendorinės šventės*, Vilnius.
- Balys J., 1998, *Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje*, – *T.р. a u t.*, *Raštai*, I, Vilnius, 106–279.
- Basanavičius J., 1995, *Lietuviškos pasakos įvairios*, II, Vilnius.
- Basanavičius J., 1997, *Lietuviškos pasakos įvairios*, III, Vilnius.
- Basanavičius J., 1998, *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, Vilnius.
- Belova, 2000 – О. Белова «Лях-девятьденник» и «москаль-людоед» (представления этнических соседей друг о друге), – *Поляки и русские в глазах друг друга*, Москва, 226–230.
- Briggs K. M., 1980, *British Folk Tales and Legends: A Sampler*, London.
- Buračas B., 1993, *Kupiškėnų vestuvės*, – *Lietuvos kaimo papročiai*, Vilnius, 313–419.
- Būga K., 1958, *Rinkiniai raštai*, I, Vilnius.
- Būga K., 1959, *Rinkiniai raštai*, II, Vilnius.
- Civ'jan, 2000 – Т. В. Цивьян, Об одном классе персонажей низшей мифологии: «профессионалы», – *Славянский и балканский фольклор*, отв. ред. С. М. Толстая, Москва, 177–192.
- Chafizova, 2000 – Л. Р. Хафизова, Бука как персонаж детского фольклора, – *Славянский и балканский фольклор*, отв. ред. С. М. Толстая, Москва, 198–211.
- Čerėpanova, 1983 – О. А. Черепанова, Мифологическая лексика русского Севера, Ленинград.
- Čerėpanova, 1992 – О. А. Черепанова, Верлиока: слово и образ, – *Язык русского фольклора*, Петрозаводск, 14–18.
- DS 1990 – *Dictionary of superstitions*, ed. by I. Opie and M. Tatem, Oxford.
- Folk-tales 1987 – *Folk-tales of the British Isles*, Москва.
- Frazer J. G., 1936, *The golden bough*, II, *Taboo and the perils of the soul*, London.
- Gricius A., 1942, *Vaikų auklėjimas senovėje*, – *Gimtasai kraštas*, Nr. 30, 98–107.
- Gudavičius A., 2000, *Etnolingvistika*, Šiauliai.
- Gura, 1978 – А. В. Гура, Символика зайца в славянском обрядовом и песенном фольклоре, – *Славянский и балканский фольклор*, Москва, 159–189.
- Hamp E. P., 1998, *Venetic Louderai* – *Lith. Laumė*, – *Baltistica*, XXXIII (1), 58.
- Jakaitienė E., 1980, *Lietuvių kalbos leksikologija*, Vilnius.
- Jasiūnaitė B., 1995, *Endriejaviškių pejoratyvinė leksika: (Neigiamieji žmogaus apibūdinimai)*, – *Kalbotyra*, XLIV (1), 35–57.

Jasiūnaitė B., 2000a, „Skalsą beržo lapui!“ (Tradicioniai pirties linkėjimai), – Kalbotyra, XLVIII (1) – XLIX (1), 39–48.

Jasiūnaitė B., 2000b, Būdingesnės lietuvių eufemizmų ypatybės, – IX tarptautinis baltistų kongresas. Pranešimų tezės, Rīga.

Karaliūnas S., 1970, Apie vieną demonologinį vietovardį, – Merkinė, Vilnius, 256–261.

Karaliūnas S., 1999, Dviejų retų žodžių etimologijos, – Baltistica, XXXIV (1), 81–88.

Končius I., 1996, Žemaičio šnekos, Vilnius.

Krėvė V., 1964, Šiaudinėj pastogėj, Vilnius.

Kriauza A., 1943, Vaikai ir jų auginimas Kupiškio apylinkėje, – Gimtasai kraštas, Nr. 31, 203–235.

Levkievskaja, 1993 – E. E. Левкиевская, Мифологические имена – апотропеи в Карпатском ареале, – Символический язык традиционной культуры, Москва, 93–102.

LKA – Lietuvių kalbos atlasas, I, Leksika, ats. red. K. Morkūnas, Vilnius, 1977

LKPŽ – Lietuvių kalbos palyginimų žodynas, sud. K. B. Vosylytė, Vilnius, 1985,

LLD I – Lietuvių liaudies dainynas, I, Vaikų dainos, ats. red. A. Jonynas, Vilnius, 1980

Maksimov, 1995 – С. В. Максимов, Куль хлеба. Нечистая, неведомая и крестная сила, Смоленск.

Markevičienė Ž., 1999, Aukštaičių tarmių tekstai, I, Vilnius.

Mažiulis A., 1938, Pasakiškasis „maumas“, – Gimtasai kraštas, Nr. 2–4, 521–522.

Merkienė R., 1992, Linksmosios mėsiedo šventės, – Liaudies kultūra, I, 9–11.

Mickevičius J., 1935, Žemaičių krikštynos, – Tautosakos darbai, I.

Michail, 1989 – З. Михайл, Этнолингвистические методы изучения народной духовной культуры, – Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы, отв. ред. Н. И. Толстой, Москва, 174–191.

Michajlov, 2000 – Н. А. Михайлов, К одной балто-южнославянской фольклорно-ритуальной формуле: лит. *laimė lėmė*; лтш. *laima nolemj*; слвн. *sojenice sodijo*, – Славянский и балканский фольклор, отв. ред. С. М. Толстая, Москва, 191–197.

MNM – Мифы народов мира, I, Москва, 1998.

MR – Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири, отв. ред. Р. П. Матвеева, Новосибирск, 1987.

Oroverijach, 1996 – В. И. Даль, О повериях, суевериях и предрассудках русского народа. Материалы по русской демонологии, отв. ред. А. Семенов, Санкт-Петербург.

Pomeranceva, 1975 – Э. В. Померанцева, Мифологические персонажи в русском фольклоре, Москва.

Pomeranceva, 1978 – Э. В. Померанцева, Межэтническая общность поверий и быличек о полуднице, – Славянский и балканский фольклор, Москва, 143–158.

Prosdocimi A., 1966, Litewskie *laumė*, łac. *libera*, – Acta Baltico-Slavica, III, 137–141.

PSN – Потешки. Считалки. Небылицы, сост. А. Н. Мартынова, Москва, 1989.

Revunenkova, 1992 – Е. В. Ревуненкова, Представления о волосах (опыт сравнительно-типологического анализа), – Фольклор и этнографическая действительность, Санкт-Петербург, 108–113.

Sabalaiuskas A., 1990, Lietuvių kalbos leksika, Vilnius.

Sudnik, Civ'jan, 1982 – Т. М. Судник, Т. В. Цивьян, О мифологии лягушки, – Балто-славянские исследования, 137–154.

Tajlor, 1989 – Э. Б. Тайлор, Первобытная культура, Москва.

Tokarev, 1957 – С. А. Токарев, Религиозные верования восточнославянских народов XIX–начала XX в., Москва-Ленинград.

Tolstoj, 1983 – Н. И. Толстой, О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса, – Ареальные исследования в языкознании и этнографии, Ленинград.

Tolstoj, 1991 – Н. И. Толстой, Язык и культура, – Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. Всесоюзная научная конференция. Доклады, I, Москва, 6–15.

Tolstoj, 2000 – Н. И. Толстой, «Без четырех углов изба не строится» (Заметки по славянскому язычеству. 6), – Славянский и балканский фольклор, отв. ред. С. М. Толстая, Москва, 9–24.

- Urbutis V., 1972, (Rec.) Этимология, 1968, – Baltistica, VIII (2), 207–213.
- Valančius M., 1934, Vysk. M. Valančiaus 1856 m. rugp. 21 d. ganytojiškas laiškas, – Gimtasai kraštas, Nr. 1, 51–52.
- Vetrenko, 1999 – Е. Ветренко, Предания об озерах в литовском и болгарском фольклоре, – Kalbotyra, XLVIII (2), 167–172.
- Vėlius N., 1977, Mitinės lietuvių sakmių būtybės, Vilnius.
- Vinogradova, 1992 – Л. Н. Виноградова, Общее и специфическое в славянских повериях о ведьме, – Образ мира в слове и ритуале, Москва, 58–73.
- Vinogradova, 1999 – Л. Н. Виноградова, Материальные и бестелесные формы существования души, – Славянские этюды, отв. ред. Е. Е. Левкиевская, Москва, 141–160.
- Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1980, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I, Vilnius.